

Löövid, tongid ja tehased. Meie tellisetööstuse lugu

Tellised on aastatuhandeid olnud universaalne ja odav ehitusmaterjal, sest nende valmistamiseks vajaminevat liiva ja savi leidub peaaegu kõikjal maailmas.

Vastupidavatest ning tulekindlatest tellistest on laotud korstnaid ja seinu väikestele elumajadele, kuid püstitatud ka uhkeid losse, võimsaid kirikuid ja tugevaid kindlusemüüre, neid on armastanud nii lihtsad töömehed kui ka tunnustatud arhitektid ja sisekujundajad.

Eesti aladel võeti põletatud tellised laialdaselt kasutusele umbes tuhat aastat tagasi, kui ristsõdade järel hakkasid kerkima uut tüüpi kindlusehitised ja pühakojad. Rahvakeeles nimetati tellisete põletamisega tegelevaid töödusi varasemal ajal ahjude järgi kas tönkideks või kuivatuskodade järgi löövideks.

Tellisepunased ehk keraamilised tellised

Eestis on läbi aegade kõige levinumad olnud keraamilised ehk punased tellised, mida õpiti valmistama 13. sajandi teisel poolel. Ajalooliselt on punased tellishooned rohkem kujundanud Lõuna-Eesti ehitustraditsiooni, kus suuri paekivimurde ei ole, kuid maapinna kõrgemates kihtides leidub arvukalt hea kvaliteediga liiva-ja savilademeid.

Tehisehituskivide valmistamiseks segati savi, liiv ja vesi ühtlaseks massiks, millest vormiti valmis ristkülikukujulised toortellised ehk plonnid ning jäeti need seejärel kuivatuskotta ehk löövi tuulduma. Kui plonnid olid piisavalt tahenenud, järgnes keeruline põletusprotsess, mis varem võis kesta kuni nädala. Põletamise ajal tõsteti kuumust ahjus aegamööda ja jälgiti pidevalt, et tellistes ei tekiks pragusid. Põletamisele järgnes omakorda vähemalt nädalane jahtumisperiood, enne kui telliseid kasutama võis hakata.

Telliste gabariidid on sajandite vältel kõikunud mitmete sentimeetrite ulatuses, kuid aja jooksul on siiski pigem kahanenud. Esimesi riiklikke norme telliste mõõdule hakati kehtestama alles 18. sajandil, enne seda sõltus kivi suurus konkreetse ettevõtte eripärast. Tellisetegijatel oli tavaks pressida

60+

6

Estonia teater
Teater

ehituskividesse oma töökoja märk ehk nn meistrimärk, mis tänapäeval lihtsustab tootja kindlaksmääramist ja ehitiste täpsemat dateerimist.

Eesti keskaegsetest tellisehitistest tuntuim on Tartu Jaani kirik, mille mudavad erakordseks hoone dekoreerimisel kasutatud terrakotaskulptuurid. Keskajast on teada mitmeid teisigi suurejoonelisi tellisehitis!, näiteks võimas ordulinnus Viljandis ning toomkirikud Tartus ja Pärnus.

Erinevate allikate andmeil oli Eestis 19. sajandi keskpaigaks juba üle 200 telliselöövi või -tongi, kus aastas põletati kokku 10-15 miljonit ehituskivi. Peamiselt asusid need mõisate juures, kuid vähemal määral tegutses ka külakogukondadele või eraettevõtjatele kuuluvaid ettevõtteid. Kõige arvukamalt oli töökodasid parimate liiva- ja savileiukohtadega Kagu-Eestis - ainuüksi Võrumaal on 1854. aasta andmetel olnud 45 tellisevalmistajat.

Suurem osa tootmisest toimus kuni 1870. aastateni käsitsi, siis hakati rajama juba suuremaid tehaseid, kus tellised pressiti valmis aurujõul ja põletati hiiglaslikes ringahjudes. Uut tüüpi tellisetehaste omanikeks olid enamasti jõukamad mõisnikud või töösturid, tuntumad neist rajati Kolgale, Loksale, Vösule, Valtusse ja Sinti ning tollal Tallinna piiridest väljaspool asunud Pelgulinna, kus vabriku asukohta meenutab tänapäeval Telliskivi tänav. Esimese maailmasõja eelsel ajal tegutses Eestis juba parkümmend suurt keraamilisi telliseid valmistanud tehast, need tootsid üle 30 miljoni keraamilise tellise aastas. Väikesed löövid ja tongid suurtööstustega konkureerida ei suutnud ning nende arv vähenes.

Eesti Vabariigi ajal kujunes juhtivaks keraamiliste telliste tootjaks 1922. aastal Aseri tsemendivabriku reorganiseerimise järel asutatud ettevõtte Saue. Lisaks tavalistele ehituskividele hakati uuendatud tehases valmistama moodsaid kärgtelliseid ja peamiselt viimistlusmaterjalina kasutatud klinkertelliseid ning keraamilisi torusid ja katuseplaate. Nõukogude ajal ettevõtte natsionaliseeriti ja selle tegevust laiendati, kuid plaanimajandusest tingitud tootmismahu ebarealistliku kasvuga kaasnes telliste kvaliteedi langus. Taasiseseisvumise järel erastatud ja moderniseeritud vabrik kuulub tänapäeval rahvusvahelisse kontserni Wienerberger Group, mis on maailma suurim keraamilise ehitusmaterjali tootja. Erinevate ehitusja teekattematerjalide kõrval on jätkuvalt esikohal tellised, kuid

nende värvitoonid varieeruvad juba tellija soovi järgi.

Valged silikaattellised

Keraamilistele ehituskividele on viimase saja aasta jooksul tugevat konkurentsi pakkunud ilmastikukindlamad liivast ja lubjast silikaattellised, mille kivistamine toimub põletusahju asemel autoklaavis ehk hermeetiliselt suletud kuumutuskambris. Saksamaal 19. sajandi lõpul leiutatud tehnoloogiat kasutades hakati Eestis telliseid tootma 1910. aastal, kui Tallinna lähistel Järvel, tänase Järve Keskuse asukohas alustas tegevust insener Oskar Ambergile kuuluv uus tehas. Kuigi tooraineprobleemi ettevõttel polnud, oli tootmismaht keerukast valmistamisprotsessis! tingitult alguses küllaltki piiratud. Kivide vähesuse tõttu kasutati keraamilisi ja silikaattelliseid seetõttu tihti koos ning vahel laoti neid seinaga koguni läbisegi, sest hiljem üle krohvitud seinad erinevaid alusmaterjale ei reetnud. Näiteks 1913. aastal valminud Estonia teatri müürides kasutati nii keraamilisi kui ka silikaattelliseid enam-vähem võrdses osas. Olukord muutus 1930. aastatel, kui arhitektuuris tulid moodi krohvimata silikaatkivipinnad ja valgetest tellistest hakkasid kerkima modernsed luksusvillad ning avalikud hooned, näiteks Pärnu rannakohvik ja Sindi linnavalitsuse hoone. Ehitusmaterjalidest napil Nõukogude ajal sai aga alguse silikaattelliste massiline kasutamine. Ebaühtlase kvaliteedi tõttu kiiresti halliks muutunud kividest püstitati individuaal- ja korterelamuid, koole ja klubisid ning suuri tööstushooneid. Kahjuks tõi materjali üleekspluuteerimine kaasa üldise tüdimuse ja seetõttu seostatakse silikaattelliseid tihti nõukogudeaegse halli ja ilmetu tüüparhitektuuriga. Eesti iseseisvumise järel asutatud aktsiaselts Silikaat toodab aga ehituskive tänaseni, uuendatud tootmisprotsesside tulemusena on need nüüd taas püsivalt valged.

Kirna telliselööv, 1920. aastad. VALGA MUUSEUM Keraamiliste katusekivide kontrollimine Võru tellisetehases. Võrukivi, 1960. aastad.

ANNE RUUSSAAR, kunstiteadlane, Eesti Ajaloomuuseumi teadur-kuraator

